

LUTHERİZM VE TÜRK DİN REFORMU

Yılmaz Topçu¹

Özet

Bu makalede, 1920’li ve 1930’lu yıllarda Türkiye’de gerçekleştirilen dini reformları ile Martin Luther’in gerçekleştirdiği Hıristiyan din reformunun benzerlikleri üzerinde çalışılmıştır. Hıristiyan dünyasında Martin Luther tarafından İncil tercümeleriyle oluşan reform hareketi, İslam dünyasında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye’de gerçekleştirilmiştir Luther, İncil’i halk diliyle çevirmiş ve Katolik Kilisesi’nin dini tahakkümünü kırmıştır. Luther, bu hareketiyle düşüncelerini yaymış ve Hıristiyanlığın farklı bir yorumu olan Protestan reformunu oluşturmuştur. Onun gerçekleştirdiği bu tercüme, Alman dilinin ulusal kimliğine zemin hazırlamıştır. Türkiye’de Tanzimat’tan, Cumhuriyet’e kadar olan süreçte anadilde ibadet meselesi tartışılmış ve Atatürk tarafından uygulanmaya konulmuştur. Atatürk, Luther gibi halkın anlayacağı dilde bir Kur’an-ı Kerim tercümesi yaptırarak, dinde reformun Türkiye’de gerçekleşmesini sağlamıştır. Atatürk’ün, milli din oluşturma gayesi ile anlaşılır bir İslam dini tatbiki, dini reformun çerçevesini belirlemiştir. Onun bu çabası nedeniyle kendisi “Türk Luther” benzetmesi ile anılmasına sebep olmuştur. Ulus – devlet oluşumundaki yenilikçi söylemler içinde Atatürk’ün bu benzetmeye layık görülmesi, dini alanda yapmış olduğu yeniliklerle değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anadilde İbadet, Dini Reform, Luther, Tercüme

Lutherism and Turkish Religious Reform

Abstract

This article focused on the similarities between religious reforms in Turkey in the 1920’s and 1930’s and the Christian religious reform carried out by Martin Luther. The reform movement formed by the Biblical translations of the Christian world by Martin Luther was carried out in Turkey by Mustafa Kemal Atatürk with the establishment of the Republic of Turkey in the Islamic world. Luther translated the Bible in folk lore and broke the religious domination of the Catholic Church. Luther spread his ideas with this movement and created the Protestant reform, a different interpretation of Christianity. These translations, carried out by him, paved the way for the national identity of the German language. In Turkey, from Tanzimat to the Republic, the issue of

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, ylmztpcl@hotmail.com

native language worship was discussed and put into practice by Atatürk. Atatürk, like Luther, has made a translation of the Quran in a language that the public will understand. And this provided to actualize religious reform to take place in Turkey. Atatürk's islamic religious practice, which is understandable with the aim of creating a national religion, has defined the framework of religious reform. Because of his efforts, he was called as “Turkish Luther” by people. Among the innovative discourses in the formation of nation-state, Atatürk's appearance as worthy of this analogy is evaluated by the innovations he has made in the religious field.

Keywords: Native Language, Religious, Reform, Luther, Translation

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde, Türk din reformuna yönelik uygulamalara öncülük etmesi ve benzerlikler içermesi bakımından Luther'in yapmış olduğu Hıristiyan reformu önemlidir. İnsan düşüncesini skolastik kalıplardan arındıran Rönesans ile insan düşüncesinde hürriyetin egemen olması, Luther reformunun temelini oluşturmuştur. Rönesans'ın estirdiği hür düşünce ile Katolik kilisesi sorgulanır hale gelmiştir. Katolik Kilisesi'nin, Ortaçağdaki tutumu ve davranışları bu sorgulamalara neden olmuştur. Gerek Papa'nın tutumu gerekse de Haçlı Seferlerinden istenilen sonuçların alınamaması, papalara olan güveni azaltmış ve neticesinde kiliseye olan güven sarsılmıştır.

Katolik Kilisesi'nin, halktan ağır vergiler alması, aforozu bir silah olarak kullanması, israf ve gösteriş içinde yaşamaları sonucunda Endüljans kağıtları satarak maddi kaynak oluşturması gibi mevcut uygulamaların², Luther tarafından sorgulanması, Hıristiyan reformuna neden olmuştur. Luther'in yayınlamış olduğu “95 Maddelik Tez”, bu reform hareketinin ilk belirgin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Luther'in tezinde özetle durulan noktalar; endüljans uygulamalarına yönelik eleştiri, papalık otoritesi ve yetkileri, ruhban sınıfının çeşitli uygulamalarını sorgulama, iman, kurtuluş, tövbe ve dini otoritedir³. Ancak Luther'in Latince yazılan tezleri halk tarafından anlaşılılmamaktaydı. Tezler, halkın anlayacağı dillere çevrilerek binlerce kopyası halka dağıtıldı⁴. Türk din

² Abdullah Manaz, *Atatürk Reformları ve İslam*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul, 2010, s.29-30.

³ Bkz. Martin Luther, *Doksan Beş Tez*, çev. C.Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Baskı, 2019.

⁴ Ali Erbaş, “Protestan Reformu ve Martin Luther” *Dinler Tarihi Araştırmaları – III. Sempozyum (2000. Yılında Hıristiyanlık)*, 09-10 Haziran 2001, Dinler Tarihi Yayınları, Ankara, 2002, s.204.

reformuna da örnek teşkil edecek olan kutsal kitap tercümeleri, öncülleri olmasına rağmen Luther'in tercümeleri kadar Hıristiyanlara etki etmedi.

Luther'in reformundaki en önemli husus tercüme olmuştur. Luther'in halkın anladığı dile yaptığı kutsal kitap çevirisi ve ayinlerin anadilde yapılmasına öncülük etmesi, Almanya'da ortak yazı dilinin oluşmasında önemli rol oynamıştır⁵. Matbaanın keşfiyle, Luther'in İncil'i Almancaya çevirisi birbiriyle bütünleşince, ortak Almanca'nın ortaya çıkışı kolaylaşmıştı. Martin Luther'in Alman dil tarihinde oynadığı büyük rol bir tarafa Alman birliğinin oluşmasına katkılar sunmuştur⁶.

Luther'in manifestosu ve halkın anlayacağı şekilde bir dil kullanması, Alman uluslaşmasına neden olmuştur. Dini bir sebepten yola çıkarılarak oluşan tercümeler, dilin önemini ortaya çıkarmış ve milli bir sonuca neden olmuştur. Dilin uluslaşmadaki etkisi göz önüne alındığında da Luther, uluslaşmadaki en önemli basamağı oluşturmuştur. Luther'in reformuna kadar ulusal dil, teoloji devreye girdiğinde önemini yitirmiş ve dinsel kaynağın ana metinlerinin dili kutsallaşmıştır. Nitekim bu durum Türk milleti içinde geçerli olup, 9. Yüzyıl'dan itibaren Türklerin Müslüman olması ile anadil ibadet dili karşısında itibarsızlaştırılmıştır.

Tanzimat'tan sonra dil alanında fikirlerin oluşması, İkinci Meşrutiyet'le bu fikirlerin olgunlaşması ve 1923 yılında ilan edilen Cumhuriyet'in yenilikçi yapısıyla reformların ulusal nitelik kazanması sonucunda, Türk din reformunun dil alanındaki ulusçu yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Mesele Türkiye'de, din meselesi olmaktan çıkmış; dil meselesi olarak görülmüştür. Luther'in Hıristiyan kurum ve yapılarına karşı ortaya koyduğu tavır, Türkiye'de de Atatürk öncülüğünde, İslami kurum ve yapılara karşı koyulmuştur. Dinin millileştirilmesi de batıdaki Luther örneği ile paralellik göstermektedir. Reformlar arasındaki yaklaşımlarda farklılık olmasındaki nedenler ise; batıda, dini reformunu bir din adamı hayata geçirirken Türkiye'de; bir siyaset adamı tarafından hayata geçirilmesi; Türkiye'de din reformu, dil tartışmaları ile başlarken, batıda; din temelli başlayıp dilin gelişimine etki etmiştir.

⁵ Eino Sormunen, *Martin Luther - Kutsal İnanç Adamı*, Çev: Pekka Karvanen, GDK Yayınları, İstanbul, Kasım 2011, s. 72.

⁶ Acar Sevim, "Martin Luther'in İncil Çevirisinin Ortak Alman Dilinin Oluşmasındaki Rolü", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt:1, sayı:1, 2001, s.2.

1. Luther Reformu'nun Oluşumu ve Alman Ulusal Diline Katkısı

Avrupa'da ulusal dillerin kurulmasına başlangıç olarak, 16. Yüzyılda ilk olarak İtalya'da başlayan Rönesans hareketinin alındığı bilinmektedir. Bu hareket aristokratik karakter taşımaktaydı. Latin dili ve kültüründen tam bir kopma anlamına da gelmiyordu. Rönesans'a düşüncede devrim karakterini veren, teolojik ve dinsel bir edebiyat ve sanat yerine, hümanist ve ulusal nitelik taşıyan bir edebiyatın doğmaya başlaması idi. Rönesans'ı izleyen reform hareketine gelince, kuşku yok ki, başlangıcı ve karakteri bakımından dinsel idi. Ama Rönesans'tan ayrıntılı olarak, halka yönelikti. Halkı eğitmeyi amaç tutuyordu. Din eğitiminin Latince değil, ana dilde olmasına yönelikti.

Rönesans'ın beşiği olan İtalya, her yerden önce 14. Yüzyılda ulusal dile eğilim gösteriyor. Bu olay, Dante Alighieri'nin "Tanrısal Komedya"sını ana dilinde yapması ile başlamaktadır. Almanya'da çeşitli hükümetlerde kullanılan özel lehçelerin dışında ve Latinceden ayrı olarak ortak bir dil 16. Yüzyılda başlamaktadır. Bu başlangıcı, Almanlar, 1530 yılında İncil'i Almancaya çeviren Luther'e borçludur. Böylece İtalya'dan sonra Almanya'da milli bir dile kavuşma yoluna girmiş olmaktadır. Aynı devirde İspanya'da da bir dil devrimi vardır. Şarlken, papanın başkanlığında bir kardinaller kurulu önünde Latince yerine İspanyolca bir nutuk söylemekle ulusal dile bir yol açmıştır⁷.

Enver Ziya Karal, batıdaki bu dil reformlarını ulus devlet yolunda önemli bir adım görerek şu ifadeleri aktarmıştır:

*"Avrupa devletleri, Rönesans'tan bu yana, ulusal devlet durumuna girmeye başlamışlardı. Onlara bu karakteri veren Katolik kilisesinin ve Latincenin evrensel egemenliğinden kurtularak ulusal dillere sahip olmalarıydı. Ulusal dil, ulusal edebiyat ve sanatı meydana getirmiş ve ilim dili düzeyine de ulaşmıştır. Ulusal dillerin kurulması, modern düşünceye götüren yolları da açmış bulunuyordu."*⁸

Esasında Türk din reformu ile olgular doğrudan ifade edilmeden önce dil alanında reformlar bir basamak olarak görülmelidir. Din ile ilgili reformun ortaya çıkaracağı tepki, dil ile bir nevi bastırılmış ve uluslaşmadaki önemi ile din reformuna geçiş, dil ile sağlanmıştır.

⁷ Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK Yayını, Ankara, 1978, s. 40-41.

⁸ Karal, *a.g.e.*, s.41.

Reform kelime anlamı olarak: “Yanlışları eksiklikleri gidererek daha iyi yapmak, düzeltmek, yolsuzlukları, kötülükleri, durdurup engelleyerek daha iyisini yapmak, şekil ve sureti değiştirip iyileştirmek, ıslah, tanzim ve tertip etmek, iyileştirmek; bozulmamış ilk durumuna getirmek, muzır (zararlı) bir usulü lağvetmek (kaldırmak, feshetmek, yürürlükten kaldırmak ve yeniden teşkil etmek; dinde iyileştirmek, tenkih etmek, zararlı şeyleri ayıklamak, (Allah'a) dönmek, yapılan yanlıştan dönmek”⁹ olarak ve “Hıristiyanlık dininde de Protestanlığın mucidi olan Luther tarafından (1517) icad olunan tadilat, değişiklik, yeniden düzeltim, dinde düzeltim; su-i istimalin izalesi; yeni oluşum biçimi, dış görünüm.”¹⁰ olarak belirtilmektedir. Reformasyon ise “Islah, din ıslahı, yanlıştan dönme; nefis ıslahı, daha iyi duruma koyma veya girme; kötü gidişten dönüş; tövbe; 16. yüzyılda dilli ıslahat; 16. Yüzyılda Protestan Kilisesinin tesiri ile neticelenen dinsel devrim; Roma Katolik Kilisesinin ıslahı.”¹¹

Din reformu, reform kelimesinin ışığında dini bir değişim değil, dinin ıslahını model alan bir yapılanmadır. Hıristiyan dünyası içerisinde reform, dinin kendisine karşı olmaktan ziyade Katolik kilisesinin katı kurallarına yönelik olmuştur.

Hıristiyan toplumu, kilisenin tutumlarına karşı ilk aşamada tepki göstermekten çekinir bir durum içerisinde idi. Kilisenin aşırı ve kazanç temelli tutumunu kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

“Kilise, halktan ağır vergiler alıyordu. Kiliseye karşı çıkanlar aforoz ediliyor, dinsiz ilan ediliyor ve cezalandırılıyordu. Özel mahkemeleri ve hapisaneleri vardı. Büyük mabetler inşa etmeleri, israf ve gösteriş içinde yaşamaları nedeniyle para sıkıntısı çekince yeni bir yol bulmuşlardı. Endüljans kağıtları satarak, cennetler ve manevi imtiyazlar bağışlıyorlardı. Hatta Endüljans satışını ölülere kadar yaygınlaştırmışlardı.”

12

İncili okumaya başlayan toplum, Hıristiyanlık dininin iyiliğe, alçak gönüllülüğe, sade bir hayat geçirmek gerektirdiğini görmüşler ve Papaların söylediklerine karşı güven duymamaya başlayarak Hıristiyanlık dininin İncil'e göre yeniden düzenlenip ıslah edilmesini düşünmeye başlamışlardı.

⁹ Hüseyin Atay, “Dinde Reform”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XL/IL, 2002, Sayı 1, s. 2.

¹⁰ Atay, a.g.m., 2.

¹¹ Atay, a.g.m., 2.

¹² Abdullah Manaz, *Atatürk Reformları ve İslam*, 29-30.

Luther, yayınlamış olduğu 95 Maddelik Tez¹³ ile batıda büyük etki yaratmıştır. Ali Erbaş'ın ifadesiyle, “İlk bakışta endüljans uygulamalarına yönelik bir eleştiri görüntüsü veren doksan beş maddelik bu manifesto, endüljansların yanı sıra, papalık otorite ve yetkileriyle, ruhban sınıfının çeşitli uygulamalarını sorgulayan bir bildiri niteliğindedir.”¹⁴ Luther tarafından ortaya konulan manifesto, dini reformların ilk ayağını oluşturmakla birlikte kilisenin baskılarına karşı bir hareket olarak, artık kilisenin sorgulanabilir hale gelmesini sağlamıştır.

Hıristiyan dinine ait dogmalara karşı Lutherci reformları destekleyenler artık “Protestan” adı ile anılmaktadır. Protestan düşünce Luther'in vurguladığı nokta itibarıyla, bireyciliği ön plana almış ve elinde İncil olan herkesin bir din adamı hüviyetine sahip olacağını belirtmiştir. Modern düşüncede temel fikirlerden olan bireycilik, Protestanlık ile dini alanda da bir gerçeklik haline gelmiştir. Batı modernitesinde Protestanlık, dini alanda bir sıçrama tahtası olmuştur¹⁵.

Hıristiyan Avrupa, reform ve Rönesans ile yenileşme çağı geçirirken şüphesiz ki kutsal kitap İncil içinde bir yenileşme söz konusu olacaktır. Bu yenileşme, dinin temel öğelerinden ziyade daha çok içerik alanında bir yenileşmeye tabi tutulmuştu. Keza, bu noktada Luther etkisi söz konusu olmaktadır. Luther, İncilin tamamını ilk kez Erfurt Üniversitesi'nin kitaplığında gördüğünü söyler. Kutsal Kitap yasak değil, ancak pahalıydı ve sadece yüksek teoloji öğreniminde okunuyordu. Luther, vaazlarında Kutsal Kitabın yorumu üzerinde yoğunlaşıyordu. Zamanının Kutsal Kitap yorumlarını gerçeğe aykırı, önemsiz laflar olarak değerlendiriyordu. Kutsal Kitabın her sözcüğünün arkasında, sözde daha derin mecaz bir anlamın bulunduğunu ve kitabın gerçek düşüncelerini insan düşüncelerinin arkasına saklayan yorum yöntemlerini tenkit ediyordu. Kutsal Kitabın Latince tercümesiyle yetinmeyip Eski Ahit'in İbranice ve Yeni Ahit'in Yunanca metinlerini araştırdı¹⁶.

Hıristiyan toplumu, Luther'in Latince olarak yazılmış olan tezlerini anlamamaktaydı. Tezlerden, önceden hiç kimsenin haberi olmamıştır. Buna rağmen, tezlerin içeriği kısa bir zamanda yangın gibi bütün Almanya'ya, daha sonra İspanya,

¹³ Bkz. Martin Luther, *Doksan Beş Tez*, Çev: C.Cengiz Çevik, 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

¹⁴ Ali Erbaş, *a.g.m.*, 203.

¹⁵ Ali Erbaş, *a.g.m.*, 237.

¹⁶ Erbaş, *a.g.m.*, 201.

Fransa ve İngiltere'ye de yayılmıştır. Tezler halkın anlayacağı dillere çevrilerek binlerce kopyası halka dağıtıldı. Özellikle Wittenberg'deki üniversite öğrencileriyle taşra kiliselerinde görevli olan Luther'in öğrencileri, hocalarının düşüncelerini yaydılar. Luther 1521-1522 yıllarında on ayını Thuringen dağlarında bulunan Wartburg şatosunda geçirdi. İyi bir dinlenmenin yanında "Patmos" başlıklı mektupları yazmaya başladı. Kimilerinde muhaliflerini eleştiriyor, kimilerinde ise Kutsal Kitap'tan yeni anladığı kurtuluş yolunu açıklıyordu. Orada yazdığı vaaz kitabı ve İncil çevirisi Alman halkı ve bütün Protestanlar tarafından önemsenmekteydi¹⁷.

Luther'in Kutsal Kitap çevirileri "İncil 1522", bütün Kutsal Kitap 1534 yazılı Almanın temelini oluşturuyordu. Almanya'da daha önce de Kutsal Kitap çevirileri yapılmıştı. Ama bunlar hem çok pahalı, hem de asıl metinlerden değil de Latince çevirilerden tercüme edildiği için o denli zor anlaşılıyordu ki, kimi yerlerde okunması adeta olanaksızdı. Luther bir dil ustası ve yaratıcı bir dahiydi. Luther halk dilini dikkatle dinledi, bütün ustalığını ve iş gücünü kullanarak İncil'i üç ayda Almana çevirdi. Luther'in çevirisi o zamana göre büyük bir baskı olan beş bin adet olarak basıldı ve hemen tükendi¹⁸.

Luther, kiliselerdeki ayinlerde kendi reformlarını gerçekleştirdi. Onun halk diliyle yazdığı "Alman ayini" denilen kutsal ayin, Luteryen kiliselerin çoğunda hala kullanılıyor. Bu ayinde eski kiliselerin mirası korundu, ancak papalık kilisesinin yanlışlıkları çıkartıldı. Komünyon ayinin yerine vaaz en önemli yeri aldı. Vaaz, günah sorununun ve Allah merhametinin halk diliyle sade biçimde açıklanmasıydı. Okulların reformunu Luther, Melancton'a bıraktı. Böylece okulların gelişmesinde de reformun büyük etkisi vardı¹⁹.

Batıda ulus kimliğinin ki özellikle Almanya özelinde, dini tahakkümün baskın olması, ulus kimliğinin oluşmamasında etkin olmuştur. Katolik Kilisesinin Latin dilini esas alması, batı dillerinin sadece halk arasında konuşulan bir dil olmasını sağlamıştır. Latince, seçkinlerin dili olurken, halk bu dilden yoksun kalmıştır. Bilimde, sanatta, dinde ve devlet idaresinde Latincenin egemenliği kilise etkisiyle yadsınamaz bir olgu haline gelmişti. Luther yaptığı İncil çevirileri ile Katolik Kilisesinin tekelinde olan dini veya

¹⁷ Erbaş, *a.g.m.*, 204.

¹⁸ Eino Sormunen, *a.g.e.*, 64.

¹⁹ Eino Sormunen, *a.g.e.*, 72.

seçkin rahiplerin egemenliğini bir nevi kırmaktadır. Yaptığı İncil çevirileri Alman dil ve edebiyatını geliştirmekle kalmamış, bir Alman ulusunun oluşumuna zemin hazırlamıştır.

2. Türk Din Reformunda Dil ve Din Kaygısı

Ulus devletlerin birliğini sağlayan en önemli unsurlardan birisi olarak “dil birliği” ön plana çıkmaktadır. Dil birçok toplum tarafından teoloji hususunda arka plana atılarak, teolojinin konu itibari ile hangi dille olacağı, teolojik unsurun kaynağının yazıldığı dille veya coğrafya ile ilişkilendirilmiştir. Ulusal dil, teoloji devreye girdiğinde önemini yitirmiş ve dinsel kaynağın ana metinlerinin dili kutsallaşmıştır. Nitekim bu durum Türk milleti içinde geçerli olup 9. Yüzyıl’dan itibaren Türklerin Müslüman olması ile anadil ibadet dili karşısında itibarsızlaştırılmıştır. Biz bunu ilk olarak Selçuklu Türklerinin İslam’ı öğrendikleri coğrafya olan Fars diyarlarında örneklerini görmekteyiz. Türkçenin yerini Fars dili ve İslam’ın yazılı kaynağı olan Arapça almaktadır.

Arapça, din dili olarak camide, bilim dili olarak medresede taht kurar. Selçuklu ve daha sonra Osmanlı medresesinde öğretim, Arapça yapılır. Arapça, batıdaki Latince gibi bütün İslam dünyasının ortak bilim dili sayılır. Arapça ile boy ölçüşen Farsça da, yazın dili olarak Türk illerine yayılır ve Selçuklu sarayında etkin hale gelmiştir. Bu iki dilin ortak yazısı olan Arap yazısı da bütün İslam dünyasının yazısı durumuna girer. Din değiştirmenin bir sonucu olarak Arap yazısı, Kur’an yazısı olduğu, dinin bir parçası imiş gibi görüldüğü için alınmıştır. Türk diline uygunluğundan ziyade dil kaygısı değil, din kaygısı egemen olmuştur²⁰.

Türklerde, din dili olarak Arapça kutsal sayılmıştır; Çünkü Kur’an’a “Kelamullah”²¹ denildiği bilinmektedir. Böyle olunca, Arapçadan başka herhangi bir dile çevrilmesine de olanak yoktur. Gerçi, çok az sayıda bilgin Kur’an’ın başka dillere çevrilmesinde sakınca olmadığını öne sürmekten çekinmemişlerdir. Hatta bunların düşüncesine uyularak, çok eski devirlerde birkaç çeviri denemesi de yapılmıştır. Ama yaygın inanış, çeviriye yer bulunmadığı noktasında düğümlü kalmıştır.²² Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an dilini Arapça olarak tanımlamaktan da öte, Kur’an dilini “Rab’ça” olarak tanımlamıştır. Diyanet’e göre Kur’an dili şu şekilde tanımlanmaktadır:

²⁰ Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, 2. Baskı, TTK Yayını, Ankara, 2008, s 4-5.

²¹ Tanrı Sözü.

²² Karal, *a.g.e.*, 29

“Kur’an dili; Rabbani bir kelimedir, onu dar manasıyla Arapça saymak hatadır. Tekrar edelim: Kur’an Arapça değil, Rab’çadır. Onu okuyanlar bir bakıma Allah ile konuşurlar. Evet, Allah her dili bilir. Ama kullarından, ibadetlerinde kendi kelamının konuşulmasını ister.”²³

Belirtildiği üzere Kur’an’ın Allah kelamı olarak görülmesi ve medreselerde Arapça dersler verilmesi Arapça’nın Tanrısal düzeyde olduğu kanısını Türkler arasında kuvvetlendirmiştir. Bu dile Arapça olarak değil de *Rabça* hüviyeti kazandırılması, adeta din meselesinin dil meselesi haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

Tanzimat’tan itibaren oluşan süreçte dil tartışmalarının alfabe temelinde ortaya çıkması dinin dokunulmazlığını göstermektedir. Batıda Luther’in, öğretici yaklaşımı ile halka anadillerinde kutsal kitap çevirileri yapması, Osmanlı aydınında da kendisini göstermiştir. Osmanlı aydını geri kalmışlığın nedenleri içerisinde toplumdaki okuryazarlık oranının düşük olmasını öne sürmüştü ve buna çözüm olarak alfabe ıslahını ortaya koymuştur. Bilal Şimşir okuryazar oranının Osmanlı’daki düşük olması üzerine şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Akılcı aydınlanma kültürü, felsefe, bilim ve yazında ortaya koyduğu ürünleriyle Batı uygarlığının başlıca kaynağı olmuştur. Bir “Yeniden Doğuş” (Renaissance) dönemi yaşamıştır Batı Dünyası. “Bilmek, egemen olmaktır” inancıyla yürümektedir. Doğaya egemen olmaktadır. İnsanın mutluluğunu bu dünyada aramak görüşü egemen olmaktadır. “Öbür dünyaya dönük” görüş bir kenara bırakılmıştır. Okuryazarlık yaygınlaşmış, Avrupa ilerlemiştir. Avrupa’nın bu durumu Tanzimat yöneticilerinde ve aydınlarında kıskançlıkla karışık özlemler doğurur, doğal olarak. Avrupa’da olduğu gibi Türkiye’de de okuryazarlığı yaygınlaştırmak arzulanır.”²⁴

Alfabe tartışmalarının nedenlerden biri olarak matbaanın süreç içerisinde kullanılabilirliği ve yaygınlığı da etkili olmaktadır. Matbaanın uluslaşmadaki etkisi bu noktada değerlendirildiğinde, çalışmanın ilk bölümünde üzerinde durulan Luther ve anadil meselesi daha iyi anlaşılmaktadır. Özellikle milli dil olarak nitelendirilen milliyetçiler tarafından millet olmanın olmazsa olmazı, dilin gelişimiyle Luther ile birlikte matbaa ile orantılıdır. Milli dil Hobsbawm’a göre, 1830’dan sonra milliyetçi ideologların gözünde pragmatik ve heyecan uyandırmayan bir konu olmaktan tamamen

²³ Karal, *a.g.e.*, 28.

²⁴ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, 19.

çıkıştır. Yine Hobsbawm'a göre, 19. yüzyılın sonlarına milliyetçi ideologlar tarafından dil milletin ruhu olarak görülmektedir²⁵. Bu ifadeler, dilin milletler tarafından beslenen kaynak olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Anderson, Avrupa'da yayın dilleri aracılığıyla ulusal bilincin gelişmesinde bir boyut olarak değerlendirdiği matbaadaki gelişimin uluslaşmadaki etkisini şöyle ifade etmiştir.

“Matbaanın ortaya çıkardığı yayın dilleri, Hıristiyan Avrupa topluluklarının ortak dili olan Latince'nin altında, yerel halk dillerinin ise üzerinde ortak bir “mücadele ve iletişim” mekanı yaratmıştır. Lehçelerin çizdiği sınırların ortadan kalkması, yeni gelişen yazı dili etrafında bir cemaat olarak ulusun hayal edilmesini mümkün kılmıştır.”

26

Şinasi, Ali Suavi ve Namık Kemal gibi aydınlar yazı tartışmalarını gündeme getiren aydınlardandır. Şinasi, Arap harflerinin basım bakımından ortaya çıkardığı güçlükler üzerinde durmaktadır. Ali Suavi, Arap alfabesinin ıslah edilmesini ancak alfabenin değiştirilmemesini savunmaktadır. Namık Kemal ise bu tartışmaları yoğunlukla takip etmiş ve polemikler içerisinde bulunmuştur²⁷. Namık Kemal yazı tartışmalarında İslami gerekçelerden, eski ile bağı koparmamak gerekliliğinden ve birliği sağlama düşüncelerini taşımaktadır. Namık Kemal'e göre, Kur'an'ı okuyabilmek için Arap harfleri gereklidir. Arap harflerine birer harf ya da işaret eklenirse, bu alfabeyi okumak kolaylaştırılır ve dolayısıyla Latin alfabesi tartışmaları son bulur. Namık Kemal, Kur'an okumak için Arap alfabesinin yerine Latin alfabesini kabul etmek uygun değildir düşüncesi ile meseleye dini bir yaklaşım getirmiştir²⁸.

Dil ve alfabe tartışmalarında İslami hassasiyet göz önünde tutularak İslam'ın özünün sarsılacağı endişesi hakim olmaktadır. Bu sav ile ilgili tartışmalara Osmanlı'da birçok aydın değinmektedir. Arapça ve Farsçanın Türkçe üzerindeki etkisini gündeme getiren Ziya Paşa, “Acaba bizim bağlı bulunduğumuz ulusun bir dili ve şiiri var mıdır? ” sorusunu içine alan bir yazısında nazım ve nesirde kullanılan sözcüklerin üçte birinin dahi

²⁵ E. J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik “Program, Mit, Gerçeklik”*, çev: Osman Akinhay, 4. Baskı, İstanbul, 2010, s.119.

²⁶ Anderson B (1995) *Hayali Cemaatler*, naklen: Cevat Özyurt, “Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3,2004, s.155-165.

²⁷ Şimşir, a.g.e., 24.

²⁸ Şimşir, a.g.e., 25.

Türkçe olmadığını, Arapça ve Farsça sözcüklerin ve kuralların etkisiyle şairlerin anlamı, vezne, şekle ve hayale feda ettiklerini yazar. Ziya Paşa'ya göre Divan edebiyatının dili ve örnekleri Türk değildir. Gerçek Türk dili, İstanbul'da ve taşralarda halk arasında yaşamaktadır. Türk dilinin ateşli bir savunucusu olan Ali Suavi'ye göre ise lisan-ı Osmanî yani Osmanlıca siyasi bir deyimdir. Ali Suavi lisan-ı Osmanî teriminin yanlış olduğunu, doğrusunun Lisan-ı Türkî olduğunu ifade etmektedir²⁹.

Türkçe'nin sadeleştirilmesi yönündeki adımların aşama aşama gerçekleşmesi matbaa, batı karşısındaki gerileme ve millet kavramının anlam kazanması ile sağlanmıştır. Din dili olan Arapçaya karşı ilk olarak tepki alfabe üzerinden gelmektedir. İslam'da ibadetlerin Arapça yapılması, dilin süreç içerisinde anadillere etkisini ortaya çıkarmaktadır. Bu ibadet temelli yaklaşıma ilk olarak tepki Ali Suavi'den gelmiştir. Suavi, döneminin çok önünde bir tartışmayı gündeme getirerek, ezanının, hutbelerin ve namaz surelerinin Türkçeleştirilmesini önermiştir³⁰.

Dil ve alfabe tartışmaları dini temeller üzerinden yürütülen bir konu olmaktadır. Arap alfabesinin değişimi konusunda tutucu tavır sergileyen Hacı İbrahim, "*Arapça bugün yeryüzünde iki yüz milyona yakın İslam dini mensuplarının din ve edebiyat dilidir. Bundan ayrılmak bizim için olanaksızdır.*" derken, Lastik Sait bu düşünceye karşı çıkarak "*İslam dini bize Tanrıdan geldi. Arapça bilmeyen Boşnak ve Arnavutlar Müslüman'dır. Din ve iman denilen manevi keyfiyet, dil denilen şeyden tamamen ayrıdır. Düşmanla savaşan bunca Müslüman çocuğu Arapça kuvvetiyle mi savaştilar.*"³¹ ifadelerini kullanmıştır.

İslam dünyasında reform, kurumlara karşı bir manifesto niteliği taşımamaktadır. Özellikle Osmanlı özelinde bakıldığında reforma tepki, yerel din adamlarının liderlik ettiği cemaatler tarafından gösterilmektedir. Resmi unvanı olmayan ancak yerel halk tarafından dini otorite olarak kabul edilen şeyh, hoca, seyyid ve molla gibi unvanlar taşıyan gelenekçi İslam anlayışına mensup güçlerin halk nazarındaki etkisi sistemli bir şekilde olmasa da batıdaki reformcu Protestanlara karşı olan Katolik Kilisesi'ne benzetmek yanlış olmayacaktır. Dini otorite olarak bu güçlerin etkisinin nedeni olarak Şerif Mardin'in siyasi alanda belirttiği "*Türkiye'nin değer boşluğu gözleri kamaştıracak*

²⁹ Karal, *a.g.e.*, 56-57.

³⁰ Karal, *a.g.e.*, 57.

³¹ Karal, *a.g.e.*, 67-68.

kadar belirlidir. Alt sınıflarda bu değer boşluğu İslami olarak bildikleri itikatlara sıkı sıkıya sarılmak suretiyle halledilmek istenmiştir.”³² Değer boşluğunun siyasi yansımalarının dini meseledeki hassasiyeti daha açıktır.

İslami geleneğe, tarihsel mirasa ve dini kurumlara yönelik eleştirel yaklaşım sahiplerinin, genellikle “İslam’ın Luther’i” olarak nitelenmeleri söz konusudur. Protestan reformunun Roma Katolik Kilisesi şahsında kurulu dini düzen ve geleneğe yönelik eleştirisinin, dini kurtuluş sürecinde bilinçsiz eylemden çok bilinçli bir niyeti öne çıkarmasının ve özellikle Protestanlığın Batı aydınlanmasının önünü açacak şekilde seküler alanı kiliseden ayırıştırın söyleminin İslâm reformu taraftarlarına örnek olduğu düşünülmektedir³³.

3.Türk Din Reformu ve Anadilde İbadette Luther İzleri

Türkiye’de reform, din alanına sızdığı anda yerel dini otoriteler tarafından dine müdahale ve dine aykırı olarak görülmektedir. Tanzimat’tan bu yana yoğun bir şekilde hissedilen reformların dini hayata bakışı ideolojik yansımalar içermektedir. Osmanlı kimliği yaratmadaki din olgusu ile ulus – devlet modeli ile oluşturulan Türkiye Cumhuriyeti’ndeki kimlik inşasındaki farklılıklar ideolojik olarak dine yaklaşımı etkilemiştir. Osmanlı’da din; birliktelik olarak vurgulanıp Osmanlı’yı bir arada tutma için görülürken, cumhuriyette din; ulus devlet kimliğinde ıslah edilmesi gereken bir oluşum olarak görülmekteydi. Cumhuriyet Türkiye’sinde din meselesini, bir taraftan modernleşme yanlı tutumla, diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğundan miras kalan bu meselelerin çerçevesi içine sokmak gerekir. Halk kültürü ile seçkinler kültürü arasında bir uçurum olması, seçkinlerin, dine önem veren kimseler olsalar bile, halk İslam’ını kuraldışı saymalarıyla sonuçlanmıştır³⁴.

Cumhuriyet döneminde modernleşme girişimleri din söz konusu olduğunda siyasal ve kültürel sebeplere dayanmaktadır. Din zaman zaman karşı ideoloji niteliğinde algılanmaktadır. İslam dininde reform yapılmak istenmesi, Cumhuriyetten önceki dönemlerde Abduh ve Afgani tarafından düşünülmüştür. Ancak bu tür adımlar Osmanlı’da fikir olarak kalmıştır. 1928 yılında Dini Islah Beyannamesinin yayınlanması

³² Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1990, s.31.

³³ Hakan Olgun, “Reformasyon ve İslâm Reformu Tasnifleri”, *Milel ve Nihal*, cilt: 5 sayı: 2, İstanbul, 2008, s.12-13.

³⁴Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.31.

din reformu ile alakalı ilk ciddi adım olarak değerlendirilmektedir. Öncesinde ortaya çıkan Türkçe Hutbe girişimi olmuştur. Dinde reform batıda Luther'in Hıristiyan dünyasında yapmış olduğu reformlarla kültürel benzerlikler göstermektedir.³⁵ Bu benzerliğin en önemli adımı ise anadil meselesi temelinde kutsal kitap çevirisi hazırlamak olmuştur. Reforma zemin hazırlayan adımlar: Hilafetin İlgası, Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması olmuştur.

İslam'ın Türkçeleştirilmesi süreci, Cumhuriyet rejiminin ilanıyla birden bire ortaya çıkmış bir süreç olarak değerlendirilmemelidir. İbadet dilinin veya ritüellerinin Türkçeleştirilmesi düşüncelerinin tarihsel arka planı Osmanlı aydınları tarafından ortaya atılmıştır. Ali Suavi'nin; namaz surelerinin Türkçe okunması ve hutbelerin Türkçe verilmesinin büyük bir ihtiyaç olduğunu belirtmesi ilk düşünsel adımlardandır. Suavi, Türkçe namaz ve hutbe konusundaki fikirlerini Ebu Hanife'den örnekler vererek açıklamıştır.³⁶ Hilmi Ziya Ülken, Suavi'nin İslam'ın yanlış yorumlarına karşı reformcu fikirlere sahip olduğunu belirtmektedir. Ülken'e göre Suavi, İslam modernistidir³⁷. Ali Suavi'nin namaz ve hutbe hakkındaki fikirlerinin rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh gibi düşünürlerin Kuran'ın zamanın şartlarına göre uyarlanmasına yönelik Selefiye görüşleri³⁸, dini reform sistematığının dinsel paradigmasını oluşturmuştur.

Türkçe ibadet ile ilgili ilk düşüncelerin genel bütünü İslam'ın anlaşılır olmasına yönelik olmuştur. 2. Meşrutiyet'le birlikte artan Türkçülük düşüncesi İslam'ın anlaşılır olmasının yanında milli gaye ile bütünleşmesi yönünde olmuştur. Ziya Gökalp bu düşüncenin takdiminde milli dinin kendinden önceki düşüncelerine göre daha keskin tavır ortaya koymuştur. Kendisine sorulan "*İslâm dini yenileşebilir mi?*" sorusuna verdiği cevap onun hayalindeki milli dinin şekli olmuştur: "*Dinin millî şekilde canlandırılması, dinden masalların uzaklaştırılması, ayin ve merasimlerin, hutbenin ve ezanın*

³⁵ Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s.20 – 25.

³⁶ Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s.97. bkz. Abdullah Uçman, "Ali Suavi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1989, s.447. s.72; Seyit Battal Uğurlu, "Ulûm Gazetesinin Tematik İncelemesi", , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997, s.72.

³⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, s.91.

³⁸ Fahri Yetim, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Düşüncesinde Arayışlar*, Tezkire Yayınları, İstanbul, 2017, s..30.

Türkçeleştirilmesi...”³⁹ Ziya Gökalp, Vatan şiirinde bu arzusunu şiirleştirerek şu şekilde hislerini şu şekilde ortaya koymuştur:

*Bir ülke ki cami 'inde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar ma 'nasını namazdaki duânın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Hudâ'nın..
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın.*⁴⁰

Taha Parla'ya göre Gökalp “İslamiyet'i değişime açık ve içinde geliştiği toplumsal koşullara bağımlı tarihsel bir olgu olarak görmüştü. Durkheim'i izleyerek, dini, yaşamın sembolik bir iadesi saymış, İslamiyet'e özgü dinsel tören ve davranışların akılcı bir açıklamasını aramıştı.”⁴¹ Parla'nın Gökalp tespitinden hareketle, Gökalp'in İslamiyet'e özgü ibadet şekillerinin dilinin değişmesi fikri, İslamiyet'in değişime açık bir din olması düşüncesi ile uyum içindedir. Gökalp geri kalmışlık içinde bulunan devletin değişimleri uygulayamamış olmasına bağlamaktadır. Gökalp, “Avrupa'da Rönesans, reform, felsefi teceddüt, romantizm gibi ahlâkî, dinî, İlmî, bedîî inkılâplar Kurun-ı vusta⁴² hayatına nihayet verdi. İslâm âleminde bu inkılâplar vücuda gelmediği için, biz hâlâ Kurun-ı vusta'dan kurtulamamışızdır.”⁴³

Gökalp, bu ifadeleri ile Luther'in dini alanda uyguladığı dini yeniliğin Türkiye'de uygulanmasına yönelik adımların oluşmasına sebep olmaktadır. “Türk Luther” olarak Gökalp'i anmak konumlarının farklı olmasından dolayı güçtür. Ancak anadilde kutsal kitap isteklerinin benzerlikleri kaçınılmazdır.

Gökalp, “Dini Türkçülük” adlı yazılarıyla anlaşılan bir dinin olmasını savunmuştur: Dini Türkçülüğün gerekliliğini Gökalp şu şekilde açıklamaktadır:

“Dinî Türkçülük, din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması demektir. Bir millet, dini kitaplarını okuyup anlayamazsa, tabiidir ki dininin hakiki mahiyetini öğrenemez. Hatiplerin, vaizlerin ne söylediklerini anlamadığı surette de ibadetlerden hiç

³⁹ Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s.16.

⁴⁰ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat Doğru Yol*, Haz: Müjgan Cunbur, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları:3, Ankara, 1976, s.11.

⁴¹ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1993, s. 80.

⁴² Kurun-ı vusta: Orta Çağ

⁴³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan: Mehmet Kaplan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s.56.

bir zevk alamaz. İmam-ı Âzam hazretleri, hatta, namazdaki surelerin bile millî lisanda okunmasının câiz olduğunu beyan buyurmuşlardır. Çünkü, ibadetten alınacak vecd, ancak okunan duaların tamamıyla anlaşılmasına bağlıdır. Halkımızın' dinî hayatını tedkik edersek görürüz ki, âyinler arasında en ziyade vecd duyulanlar, namazlardan sonra,, anadiliyle yapılan derunî ve samimî münacaatlardır.”⁴⁴

Gökalp'in, İmam-ı Âzam'a dayandırarak belirttiği anadilde ibadetle ilgili Mustafa İslamoğlu, böyle bir fetvanın varlığını kabul ederek Emevilerin baskısı karşısında verilmiş siyasi bir fetva olduğunu belirtmiştir⁴⁵. Yaşar Nuri Öztürk ise İmam-ı Azam'ın bu fetvasını gerekçelendirerek anadilde ibadetin savunucularından olmuştur⁴⁶. İmam-ı Azam'a atfedilen bu fetvanın varlığı kabul edilmekle beraber yorumlama noktasında farklılıkların olduğu görülmektedir. Türkçe ibadetle ilgili tartışmaların milliyetçi düşünce ile ortaya çıktığı yıllarda bu yorum farkının ideolojiye uygun olarak yorumlandığı anlaşılmaktadır. Bu farklı yorumlamalarda İslam Akaidine uygunluğundan ziyade dünya görüşlerinin ön plana çıktığı dikkati çekmektedir.

Türklerin namazdan sonra okunan Türkçe dualardan ve tekkelerde okunan Türkçe zikirlerin verdiği dini anlamdaki coşkunun daha fazla olduğunu da kaydeden Gökalp, Türkçe'nin ibadet yerlerinde kullanılmasını savunmuştur:

“İşte, bu misallerden anlaşılıyor ki bugün Türklerin ara sıra dinî bir hayat yaşamasını temin eden amiller, dinî ibadetlerin arasından eskiden beri Türk lisanıyla icrasına müsaade olunan ayinlerin mevcudiyetidir. O halde dinî hayatımıza daha büyük bir vecd ve inşirah vermek için, gerek - tilâvetler müstesna olmak üzere- Kur'an-ı Kerim'in ve gerek ibadetlerle ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacaatların ve hutbelerin Türkçe okunması lâzım gelir.”⁴⁷

Gökalp, Luther'in anadilde ortaya koyduğu “Alman Ayini” gibi, Türk İslam'ında bir anadil arzusu içindedir.

Türkçe Kur'an tartışmalarına Ubeydullah Efendi de dahil olmuştur. Ubeydullah Efendi Kur'an'ın çevrilmesiyle alakalı eleştirilere karşı Kur'an çevirilerini savunmuştur: “...Her Müslüman onu (Kur'an'ı) anlamakla mükelleftir, kim olursa olsun, her Kur'an'ı

⁴⁴ Gökalp, a.g.e., 170.

⁴⁵ Kaşif Hamdi Okur, “Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili”, *Dini Araştırmalar*, Cilt 1, Sayı 3, 1999, s. 173.

⁴⁶ Yaşar Nuri Öztürk, *Anadilde İbadet Meselesi*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 2002, s.93 – 94.

⁴⁷ Gökalp, a.g.e., 171.

anlayan elinden geldiği, dilinin döndüğü kadar o kitabı celili istediği lisana tercüme edecek, herkese anlatacaktır diyen Müslümanlardanız.”⁴⁸ Ubeydullah Efendi, Kur’an çevirilerini savunan önemli aydınlardandır. Ubeydullah, bir yazısında kendisine yönelik eleştirilere şu şekilde karşılık vermiştir.

“Bir kere din, Arapça bilmeyen halkın meçhulü kaldı. Sonra halkın zihnine “Arapçasız din olmaz!” itikadı yerleşti. Hâlâ Türkçe bir Kur'an'ımız yoktur. ... Dinin lisan ile kâim olmadığı, Kur'an-ı Kerim'in Türkler için Türkçe dahi olması lâzım geleceği hakkında bâlada irad ettiğim sözlere çok kimselerin şiddetle ilişeceklerini bilirim.”⁴⁹

Kur’an tercümelemleri ile istenen, halk tarafından anlaşılabilir bir din olması isteğidir. Türklerin bu isteği başka din ya da mezhep oluşturma isteği değildir. Kemal Karpat’a göre bu istek sadece anlaşılabilir bir dil ortaya koymak değil aynı zamanda dogmalardan arındırılmış bir din arzusudur. Karpat bu durumu şöyle açıklamıştır:

“Türk Cumhuriyeti, Müslümanlığı bırakıp bir başka dini kabul etmek niyetinde değildi. Bazı çevrelerde sanıldığı aksine gayesi sadece Müslümanlığı kabul veya yeni rejimin modern ruhuna aykırı saydığı vasıflardan temizlemektir ki, bunlar dogmatizm, kendi içine kapalılık ve ilkeliktir. Cumhuriyetin istediği temizlenmiş, ıslah edilmiş, hem modern hem de Türk olan bir İslam diniydi.”⁵⁰

Atatürk’ün de isteği Karpat’ın tanımladığı şekildedir. Nitekim 30 Kasım 1929’da Vossische Zeitung muhabirine verdiği demeçte kullandığı din ricali ifadesi, din üzerinden kazanç sağlayan yapılara karşı tutumunu göstermektedir. Atatürk verdiği demeçte şu ifadeleri kullanarak Kur’an tercümelemlerinin önemini ortaya koymuştur:

“Ahiren Kur’an’ın tercümesini edilmesini emrettim. Bu da ilk defa olarak Türkçeye tercüme ediliyor. Muhammed’in hayatına ait bir kitabın tercüme edilmesi için de emir verdim. Halk tekerrür etmekte bulunan bir şey mevcut olduğunu ve din ricalinin derdi ancak kendi karınlarını doyurup, başka bir işleri olmadığını bilsinler.”⁵¹

Atatürk’ün emriyle ve bizzat kendisinin yönetiminde tatbiki geçirilen anadilde ibadet yapılması meselesinde hutbenin Türkçeleştirilmesi önemli yer tutar. Atatürk

⁴⁸ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi V*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.1925; *Vatan Gazetesi*, 10 Haziran 1340 (1921).

⁴⁹ Dücane Cündioğlu, *a.g.e.*, s.23.

⁵⁰ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 69-70.

⁵¹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1918 – 1937)*, Cilt:3 TTK Basımevi, 5. Baskı Ankara, 1997, s.124.

hutbenin Türkçe yapılması hakkında 1 Mart 1922 tarihli 3. Yasama Yılı açılış konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Camilerin kutsal minberleri halkın ruhani, ahlâki gıdalarına en yüksek, en verimli kaynaklardır. Bu nedenle camilerin ve mescitlerin minberlerinden halkı aydınlatacak ve yol gösterecek kıymetli hutbelerin içeriğinin halkça anlaşılır olmasını sağlamak yüce Şeri’ye Vekâletinin önemli bir görevidir. Minberlerden halkın anlayabileceği dille ruh ve bilince hitap olunmakla İslâm topluluğunun vücudu canlanır, zihni saflanır, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur.”⁵²

Atatürk’ün, 7 Şubat 1923’te Balıkesir Zağnos Paşa Camii’nde halkın arasına katılarak hutbe hakkında sorulan sorulara verdiği cevaplar, onun halkın anlayabileceği dilde hutbe arzusunu göstermektedir. Atatürk, konuşmasında gerekçelerini ortaya şu şekilde ortaya koymuştur:

“Efendiler! Hutbe demek halka hitap etmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin manası budur. Hutbe denildiği zaman bundan bir takım kavram ve manalar çıkarılmamalıdır. Hutbeyi söyleyen Hatip’tir. Yani söz söyleyen demektir. ... Hutbeden maksat halkın aydınlatılması ve doğru yolun gösterilmesidir. Hatiplerin halkın kullandığı dille konuşması lazımdır. Bundan dolayı hutbeler tamamen Türkçe ve zamanımızın ihtiyaçlarına uygun olmalıdır ve olacaktır.”⁵³

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan itibaren reformları sosyal hayatın her aşamasında uygulama yoluna gitmiştir. Dini yaşamda anlaşılır olma ve din adına otorite sağlayan yapılara karşı din reformunun gerekçeleri oluşturulmuştur. Atatürk’ün, dini reformları gerçekleştirme üzerine, Türkiye’de Luther etkisi yaptığına dair yorumlar görülmektedir. Luther benzetmesi yapanlardan biri de Birleşik Amerika Hükümetlerinin eski Ankara sefiri olan General Sherrill olmuştur. Atatürk’le Yalova’da röportaj yapmış, Türkiye’deki din reformu hakkındaki yaşadıklarını ve gördüklerini aktaran General Sherrill: *“İncil’i Almanca olarak yazmış bulunan Martin Luther gibi Kemal de İslamiyet’in mukaddes kitabının, Kur’an’ın Türkçeye çevrilmesi hareketini teşvik etmiştir.”⁵⁴* ifadelerini kullanmış ve devamında *“Esasen Kemal, her zamanki mahareti*

⁵² Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D: 1, C: 18, s.2.(1 Mart 1922)

⁵³ Abdullah Manaz, *Atatürk Reformları ve İslam*, 271-272.

⁵⁴ General Sherrill, *Üç Adam- Kemal Atatürk Roosevelt, Mussolini*, çev: Cemal Bükerman, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1937, s.256.

ile meselenin dini olmayıp sadece bir dil meselesi olduğu kararını verdi. Şunu unutmamak lazımdır ki İslam kontrolüne karşı Kemal'in almış olduğu vaziyet en büyük cesareti icap ettirmekte idi.”⁵⁵

Son olarak Sherrill, din reformu hakkındaki izlenimlerini şu sözlerle noktalamıştır: “... okuyup yazma öğrenilmesine engel olmakta bulunan Arap harflerinin değiştirilmesi, Luther'in İncil'i tercüme ettirmesi gibi Kur'an'ın da Türkçeye çevrilmesi, batının tahrif etmiş olduğu Türk tarihinin tetkiki gibi inkılâplar... Bunların hepsi de Osmanlı cansızlığından ayrılmak hususundaki kuvvetli enerjiyi tebarüz ettirmektedirler.”⁵⁶

Türkiye'de Luther etkisi Mahmut Esat Bozkurt tarafından da ifade edilmiştir. Bozkurt, batıdaki ulus dilin gelişimiyle paralel olarak, Türkiye'deki din reformunu şu şekilde yorumlamaktadır:

“Redslob, Prensip des Nationalites'inde diyor ki: “Milletler kendilerini bulurlarken dilin değeri artar. Kendi kişiliklerini bu suretle göstermeyi ararlar. Millî ruhlarını bulunca dillerini de keşfederler. Bunun için Dante, Servantes, Shakespeare vatan yaratmışlardır... Reform zamanında halk dili, ruhların hayatında derin kökler salar. Bu suretle millî dil yeniden ele geçen imanın dili olur. Kilise gibi evrensel olan Lâtince yerini millî dile bırakır. Reformcular halka kendi dille hitap ederler. Halk kendi diliyle söyler. Bu İncil'in millileştirilmesidir... Luther de böyle yaptı. Atatürk de böyle yaptı. Kur'an Türkçe oldu.”⁵⁷

Mahmut Esat Bozkurt'un yazısını yorumlayan Osman Ergin, bu fikirden yola çıkarak “Mahmut Esat Bozkurt'un yazısından da anlaşılıyor ki, Din İnkılâbına da garplıları taklit ile başlanmıştır. Garpte İncil millî dillere tercüme edildiği ve ibadetler millî dillerle yapıldığı için bizde de o yoldan gidilmek istenilmiştir.” sonucuna ulaşmıştır.

Sonuç

Batı dünyasında aydınlanmanın başlamasıyla birlikte aklın ön plana çıkması gerçekleşmiştir. Bu düşünce merkezinde her şeyin sorgulanabilir olması, batının dinsel inancı olan Hıristiyanlığın ve onu temsil eden papalık makamının da sorgulanmasını sağlamıştır. Bir din adamı olan Martin Luther, papalığın endüljans ve aforoz gibi

⁵⁵ General Sherrill, *Üç Adam- Kemal Atatürk Roosevelt, Mussolini*, 260.

⁵⁶ General Sherrill, *Üç Adam- Kemal Atatürk Roosevelt, Mussolini*, 293.

⁵⁷ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali 3*, Yeni Gün Yay., 2000, 53.

uygulamalarını eleştirdiği “95 Maddelik Tezi” ile reformun başını çekmiştir. Luther, düşüncelerini Latin diliyle yazmış ancak halkın anlamadığını fark edince anadillere çeviriler yapmıştır. Luther reformunun çevirilerle halka yayılması ve beraberinde matbaanın gelişmesi düşüncelerinin geniş alanlara yayılmasını sağlamıştır. Anadilde ibadetın Almanlar arasında tatbik edilmesi İncil’in anlaşılabilirliğini arttırarak, Katolik Kilisesi’nin keyfi uygulamalarına set çekmiştir. Aynı zamanda Alman dilinin sistemleştirilmesi bu çevirilerle mümkün olmuştur. Modern anlamda olmasa da ulusçuluğun Almanlar arasında vücut bulması sonucu ortaya çıkmıştır.

Türkler arasında anadilde ibadet arzusu batıdaki aksine din adamlarından filizlenmemiştir. Türkler, daha ziyade ilk aşamada dilin anlaşılır olması için çabalar göstermiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde dilde sadeleşme ve alfabe tartışmalarında Arapça’nın kutsal olarak görülmesi, dönem aydınlarının işini zorlaştırmıştır. İslami hassasiyet, bu zorluğun sebebi olmuştur. Ancak ileri sürülen görüşler günden güne olgunlaşmış ve Arap alfabesinin okuryazarlık sorununda çıkardığı güçlük, alfabenin tartışılır olmasını sağlamıştır. Bunun devamında anadilde ibadetın anlaşılır olmasıyla halk için daha yararlı olacağı kanaati oluşmuştur. Bu kanaatler Cumhuriyet Türkiye’sine miras olarak kalmıştır.

Türkçe ibadetle alakalı oluşan kanaatin yanında dinde Türkçeleşmenin hangi konularda/alanlarda olabileceği - olamayacağı İslam Akaidi’nin bir tartışma konusudur. Bu noktada, reformun tatbikine yönelik gerekçelendirilmeler, reformu tatbik eden kişilerin kanaatleri ortaya konularak değerlendirilmektedir. İslam dini açısından anadilde ibadetın gerçekleşmesi İlahiyat alanındaki çalışmalarda aranmalıdır. Türkiye’deki dini reformun tatbikinde yer alan Ali Rıza Sağman, bu reformun tatbikinde yer almaktan duyduğu pişmanlığı Sebilürreşad’daki yazısında dile getirmektedir⁵⁸. Sağman yazısında, din reformunun yanlışlığı üzerinde düşünce sarf etmiştir. Türkçe ibadet uygulamalarına yönelik eleştiriler, reformun ilk tatbik edildiği yıllarda görülmemektedir. Bu dini reforma karşı eleştirilerin 1940’lı yılların sonlarına doğru oluştuğu anlaşılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla beraber, toplumsal hayattaki aksaklıkları gidermek amacıyla yenilikçi söylem ön plana çıkmıştır. Eksenin batı merkezli olduğu erken cumhuriyet döneminde reformların tatbiki için gerekli zemin hazırlanma yoluna

⁵⁸ Ali Rıza Sağman, “O Müthiş Sele Karşı Duramadık”, Sebilürreşad, Cilt: 4, Sayı: 95, Şubat 1951, s.312.

gidilmiştir. Bu noktada; Saltanatın Kaldırılması, Hilafetin Kaldırılması, Tekke ve Zaviyelerin kapatılması gibi köklü yenilikler, dinde reformun zeminin oluşmasını sağlamıştır. Ulus – devlet modelini esas alan Türkiye Cumhuriyeti, uluslaşmanın sonucu olarak dil ıslahına girişmiştir.

Türk milletinin dini olan İslam'ın anlaşılabilirliği meselesi yenilikçi düşüncedeki Cumhuriyet idarecilerinin, ilgilendiği husus olmuştur. Kur'an tercümelelerinin Atatürk tarafından yapılmasını emretmesi dindeki reforma duyulan ilginin göstergesi olmuştur. Luther'in batıda gerçekleştirdiği tercümelemler sonucunda Papalığın etki alanını daraltılması gibi Türkiye'de de din adına hüküm veren tarikat oluşumlarının, tercümelemler yoluyla etkisinin ortadan kalkacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Ancak zamanla bu düşünce, milliyetçiliğin etkisinde kalmış ve milli din oluşumu çabasına dönüşmüştür.

Atatürk'ün, Türkiye'de yaptığı dini reformlar, batıdaki öncüsü konumunda bulunan Luther ile benzetilmesine neden olmuştur. Temelde anlaşılır bir dil arzusuyla yaklaşıldığında benzerliklerin olduğu görülmektedir. Anadilde ibadeti, Luther'in tatbikiyle hayata geçiren Almanlarla, anadilde ibadeti Atatürk'ün tatbikiyle hayat geçiren Atatürk arasındaki benzerlikler dikkati çekmektedir. Ancak burada ayırt edici unsur bir din adamı olarak Luther bu reformu kendisi eylemselleştirirken, Atatürk reformunu, din adamlarını vazifelendirerek gerçekleştirmiştir. Bunun yanında Atatürk, bir din adamı gibi yeri geldiğinde vazifelendirdiği kişilere telkinlerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Anlaşılmaktadır ki Atatürk'ün desteğini almayan bir dini reformun gerçekleşmesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında imkansızdır. Bu durum da; iki “reform” arasındaki nitelik farkını açıklayan en önemli hususlardan biridir.

Kaynakça

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1918 – 1937), Cilt:3 TTK Basımevi, 5. Baskı Ankara, 1997.

Atay,Hüseyin, “Dinde Reform”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 43, Sayı 1, 2002.

Bozkurt,Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali 3*, Yeni Gün Yay., 2000.

Cüendioğlu, Düccane, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998.

Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Erbaş, Ali, “Protestan Reformu ve Martin Luther” *Dinler Tarihi Araştırmaları – III. Sempozyum (2000. Yılında Hıristiyanlık)*, 09-10 Haziran 2001, Dinler Tarihi Yayınları, Ankara, 2002.

Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi V*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Gökalp, Ziya, *Yeni Hayat Doğru Yol*, Haz: Müjgan Cunbur, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları:3, Ankara, 1976.

- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan: Mehmet Kaplan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- Hobsbawm , E. J., *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, Çev. Osman Akınhay, 4. Baskı, İstanbul, 2010.
- Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.
- Karal, Enver Ziya, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK Yayını, Ankara, 1978.
- Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Luther, Martin, *Doksan Beş Tez*, çev: C.Cengiz Çevik, 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Manaz, Abdullah, *Atatürk Reformları ve İslam*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul. Aralık 2010.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1990.
- Olgun, Hakan, "Reformasyon ve İslâm Reformu Tasnifleri", *Milel ve Nihal*, cilt: 5 sayı: 2, İstanbul, 2008.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D: 1, C: 18, (1 Mart 1922).
- Okur, Kaşif Hamdi, "Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili", *Dini Araştırmalar*, Cilt 1, Sayı 3, Ocak 1999.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Anadilde İbadet Meselesi*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 2002.
- Özyurt, Cevat, "Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3,2004.
- Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1993.
- Sevim, Acar, "Martin Luther'in İncil Çevirisinin Ortak Alman Dilinin Oluşmasındaki Rolü", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, ,Cilt:1, sayı:1, 2001.
- Sherrill, General, *Üç Adam- Kemal Atatürk Roosevelt, Mussolini*, çev: Cemal Bükerman, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1937.
- Sormunen, Eino, *Martin Luther - Kutsal İnanç Adamı*, Çev: Pekka Karvanen, GDK Yayınları, İstanbul, Kasım 2011.
- Şimşir, Bilal N., *Türk Yazı Devrimi*, 2. Baskı, TTK Yayını, Ankara, 2008.
- Uçman, Abdullah, "Ali Suavi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1989.
- Uğurlu, Seyit Battal, *Ulûm Gazetesinin Tematik İncelemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992.
- Vatan Gazetesi*, 10 Haziran 1340 (1921).
- Yetim, Fahri, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Düşüncesinde Arayışlar*, Tezkire Yayınları, İstanbul, 2017.